

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

Kiket melengetett Artemis Ephesia a „keblei” felett?¹

Artemis Ephesia kultuszszobrának másolatai az ókori Mediterráneum legkülönösebb alkotásai közé tartoznak. A gazdagon díszített ábrázolás számos ember fantáziáját megmozgatta, nem túlzás azt állítani, hogy a témával foglalkozó polihisztorok és tudósok évszázadok óta próbálják megfejteni a szobor rejtélyét.² A kutatás hosszú múltja ellenére számos kérdés vár még megválaszolásra. Ez meglepő lehet, ha arra gondolunk, hogy az antik világ egyik legismertebb istennőjének kultuszszobráról van szó. Jóllehet Pausanias is úgy jellemezte Ephesos istennőjét, mint akit minden városban tisztelnek,³ és annak ellenére, hogy számos Artemis Ephesia-ábrázolás maradt fenn, valójában alig tudunk valamit a kultuszáról, rítusairól. Eltekintve néhány felirattól, amelyben elsősorban az istennő kultuszához kapcsolódó templomi személyzetre és az istennő néhány ünnepére találunk utalásokat,⁴ valamint Strabón soraitól, amelyek az istennő születésnapján tartott titkos szertartásról számolnak be,⁵ a szobor az egyetlen forrásunk a kérdésre vonatkozóan.

Artemis Ephesia kultuszszobra eredetileg egy egyszerű, fából készült *xoanon* volt,⁶ amelyet öltöztettek, *polosszal* koronázták, *chitont* adtak rá, és különböző ékszerekkel, díszítésekkel borították. A fennmaradt ábrázolásokból kiderül, hogy az istennőnek többféle viselete lehetett. Feltételezhető, hogy az egyes szoborvariációkon a különböző ünnepek alkalmával hordott ruhája tükröződik,⁷ így az öltözékek utalhatnak azok tartalmára, tehát az egyes díszítőelemek értelmezésével többet megtudhatunk Artemis Ephesia ünnepeiről is.

¹ Jelen tanulmány a 2015-ben, a Pécsi Egyetem Ókortörténeti Tanszéke által szervezett, V. Európa konferencián elhangzott „Kiket melengetett Ephesosi Artemis a keblei felett?” előadásom alapján készült.

² Az első könyvet, amelyet teljes egészében Artemis Ephesia szobra értelmezésének szenteltek, 1657-ben adták ki. Menetreius, C.: *Symbolica Dianae Ephesiae Statua*, Roma, 1657. A szobor kutatástörténetét lásd: TURCSÁN-TÓTH ZS.: *Alapvetés az Artemis-Ephesia szobrok ikonográfia programjának elemzéséhez*, kiadatlan doktori disszertáció, 9–17. idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/turcsantothzsuzsannatezis.pdf (2016. október 4.)

³ Paus. IV.31,8.

⁴ ENGELMANN, H.: „Inschriften und Heiligtum”. In Muss, U. (szerk.): *Der Kosmos der Artemision von Ephesos*, Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 37, Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 2001, 33–45. OSTER, E.: „Ephesus as a Religious Center under the Principate I, Paganism Before Constantine: Artemis of Ephesus.” *ANRW* 18.3, 1709–1711.

⁵ Strab. Geogr. XIV. 1, 20.

⁶ Xen. an. V. 3, 12; Plin. Nat. XVI. 79, 213–215.

⁷ KARWISE, S.: „Artemis Ephesia Sebasteia. Ein Entzifferungsbeitrag”. In Scherrer, P. – Tauer, H. – Thür, H. (szerk.): *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 1999, 61–62.

A modern kori ikonográfiai vizsgálatok fókuszában az úgynevezett „mellek” jelentésének megfejtése áll,⁸ azt az érzetet keltve, hogy ennek megválaszolása adja a kezünkbe a kulcsot az ábrázolás egészének megértéséhez. A rengeteg elmélet ellenére azonban ma sem vagyunk sokkal közelebb a kérdés megfejtéséhez, mint 1834-ben, amikor Becker megcáfolta azt a több évszázados feltételezést, hogy a „mellek” ténylegesen az istennő emlői lennének.⁹ Bár a témáról cikkek, tanulmányok, könyvfejezetek tucatjai születtek, más díszítőelemeire kevesebb figyelem jutott, pedig ezek vizsgálata és értelmezése is közelebb vihet minket az istennő kultuszának megértéséhez.

Az egyik ilyen, viszonylag keveset kutatott motívum az ábrázolások mellkasi részén megjelenő női figurák, a hosszú ruhát viselő, gyakran szárnyakkal megjelenített nőalak, és az úgynevezett *Rankenfrau*, egy növényi elemből (levélből vagy virágkehelyből) kiemelkedő figura. (4. kép) Míg az előbbi mindig a felsőtestre került, az utóbbi mindössze egy szobornál szerepel a mellkason (A9, 1. és 2. kép), és általában a merev kötény, az úgynevezett *ependytés* oldalsó mezőit díszíti. A nőalakok a felsőtesten a „mellek” felett, általában egy láncok és virágkoszorú által határolt területen helyezkednek el. Ahhoz, hogy értelmezhetővé váljanak, és közelebb vigyenek az istennő kultuszának megértéséhez, meg kell vizsgálnunk ábrázolásukat, attribútumaikat és a kontextust, amelyben megjelennek.

A nőalakok megjelenése és attribútumai

Az ismert mintegy 56 körplasztika és felsőtesttöredék közül a nőalakok 30 esetben láthatóak, 12 ábrázolásnál nem jelennek meg,¹⁰ és további 14 esetben – a sérülések miatt vagy a pontos leírás és a jelenlegi őrzési hely ismeretének hiányában¹¹ – nem állapítható meg, hogy szerepeltek-e az adott ábrázoláson. (1. táblázat. A táblázatok a cikk végén láthatók.) A kisplasztikák és reliefek közül egy-egy tárgyon azonosíthatók.¹²

Két kivételtől eltekintve¹³ a nőalakok a mellkast díszítik, ahol – az esetek többségében – a virágkoszorún belül láthatóak.¹⁴ Leggyakrabban kettő¹⁵ jelenik meg, de

⁸ Ezeknek az értelmezési kísérleteknek az összefoglalóit lásd FLEISCHER, R.: *Artemis Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Leiden, E. J. Brill, 1973, 74–87. STESKAL, M. J.: *Das Prytaneion in Ephesos*, FiE 9.4, Wien, 2010, 199–201. TURCSÁN-TÓTH i. m. 155–160.

⁹ BECKER W. G.: *Augusteum, Dresden's antike Denkmäler enthaltend*, Dresden, Gleditsch, 1934, 99.

¹⁰ A5, A6, A8, A13, A14, A25, A29, A33, B1, B2, B5, B7

¹¹ A1, A19, A27, A35, A36, A37, A38, A40, A41, A42, A43, B9, B11, B13

¹² I5 és H1

¹³ A B8 fejtöredéknél és a H1 kisplasztikánál, a nimbuszon a nyak két oldalán láthatóak.

¹⁴ A2, A7, A9, A10, A12, A15, A17, A18, A19, A20, A21, A22, A23, A24, A26, A28, A30, A31, A34, A39, B3, B4, B6, B10. Az A16 szobron a virágkoszorún kívül láthatóak. Két ábrázoláson nem szerepel koszorú, az A4-nél a mellkas felső részére, az A11-en a „mellek” mellé kerültek.

¹⁵ A2, A3, A4, A7, A9, A11, A15, A16, A17, A19, A20, A21, A22, A26, A28, A34, B3, B4, B6, B10, I5, B8, H1.

1. kép. A9. Artemis Ephesia Caesarea Maritimából előkerült szobrának mellkasi része. A szerző fotója.

2. kép. A30. A „szép” Artemis Ephesia. Fotó: Mattia Moretti.

ismert olyan kultuszszobor-másolat is, amelyre három,¹⁶ négy,¹⁷ illetve hat¹⁸ nőalak került. Hosszú ruhában és többnyire szárnyakkal ábrázolták őket.¹⁹ A virágkoszorún belül legtöbbször nem önállóan, hanem asztrológiai csillagjegyek szimbólumaival együtt jelennek meg. A két motívum összetartozónak tekintendő azokon az ábrázolásokon, amelyeken egyetlen jelenetben láthatóak, vagyis a virágkoszorú

¹⁶ B13.

¹⁷ A10, A12, A18, A23, A24, A30, A31, A39,

¹⁸ A32.

¹⁹ Az A11, A12, A21 mindegyik alakjának, az A18-on és az A24-en ábrázolt négy női figura közül egynek-egynek hiányzik a szárnya. Ez utóbbi kettő esetén lehet, hogy pusztán a helyhiány miatt maradtak le. Az A16-os szobron illetve az I6-os reliefen ábrázolt nőalakokról – a rendelkezésemre álló adatok alapján – nem állapítható meg, hogy volt-e szárnyuk. Az A17-es és a B3-as annyira sérült, hogy bár látszanak a nőalakok, az mégsem dönthető már el, hogy volt-e szárnyuk vagy sem.

által határolt területre kerültek.²⁰ A 25 kultuszszobor-másolat közül, amelyen mind az asztrológiai csillagjegyek szimbólumai, mind a nőalakok megjelennek, 21-nél ebben az elrendezésben láthatóak. Négy esetben egy virágkoszorú vagy lánc választja el őket egymástól. Kettőnél csak a zodiákus szimbólumok, míg nyolcnál csak a nőalakok jelennek meg.

A virágkoszorún belül a nőalakok és az asztrológiai csillagjegyek többféle variációban is előfordulhatnak. A leggyakoribb a két, egymással szembe forduló szárnyas nőalak, akik koszorút emelnek egy – a Rák jegyét szimbolizáló – rák fölé.²¹ Az alakok másik kezében rendszerint egy-egy pálmaág látható,²² azonban ismertek olyan ábrázolások is, amelyekben a másik kezük üres.²³ Az utóbbi csoportból külön ki kell emelnünk az A26-os szobrot, amelyen a két figura mellé egy-egy fa került.²⁴

Speciális eset az A16-os szobor, legalábbis abból a szempontból, hogy a jelenet szereplői felkerültek ugyan a mellkasra, de más elrendezésben. A virágkoszorú helyén egy négyszögletes gyöngyökből fűzött lánc látható, és ezen belül csak a Rák szerepel. A nőalakok kívülre kerültek: a „mellek” két oldalán láthatók. Az előre, felfelé nyújtott kéz mozdulata megmaradt, csak hogy itt nem egy koszorút, hanem az említett gyöngyös láncokon lógó, csepp formájú függők egyikét fogják. A szokatlan elrendezés legkézenfekvőbb magyarázata a szobor mérete. Egy viszonylag kisméretű, mindössze 30 cm-es ábrázolás estén nehezen megoldható, hogy mindhárom szereplő a lánc által határolt területre kerüljön, így lehetséges, hogy a szobor készítője csak ebben a formában tudta ábrázolni a jelenetet.

Az A9-es kultuszszobor másolaton (*I. és 4. kép*), nem pontosan ugyanazt látjuk, mint a csoport többi tagjánál, de az értelmezés szempontjából mindenképpen ehhez a csoporthoz sorolandó. A mellkason itt is két nőalak szerepel, egyik kezükben pálmaág, a másikat magasra emelik, ám hogy tartottak-e koszorút, a felület sérülései miatt nem állapítható meg. A két figura között, a Rák helyén, egy *Rankenfrau* látható.

²⁰ A4, A7, A15, A12, A16, A17, A18, A20, A21, A22, A23, A24, A26, A28, A30, A31, A32 A34, B3, B4, B6.

²¹ 12 eset: A7, A15, A17, A20, A21, A22, A26, A28, A34, B3, B4, B6.

²² A7(?), A20 A21, A22, A28, A34, B3, B4, B6(?).

²³ A15, A17, A26. Az A7-es mellkasán megjelenő nőalakok erősen kopottak, de a szoborleírások szerint megjelenik a pálmaág. THIERSCH, H.: *Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung. Teil I, Katalog der erhaltenen Denkmaler*, Berlin, Weidmann, 2–3. Nr. 3; VORSTER, C.: *Museo Gregoriano Profano. Katalog der Skulpturen II/2. Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Werke nach Vorlagen und Bildformeln hellenistischer Zeit*, Wiesbaden, Reichert, 2004, 205–209. Abb. 21.2–22.5. Hasonlóan problémás a B6-os számú felsőtesttöredék, amely szintén erősen sérült, csak jobb oldalon, a ruha nyaka alatt látszik valamilyen levélszerű elem, azonban ez nem kapcsolódik az alak kezéhez. A rosszabb állapotú bal oldalon mindössze annyi azonosítható, hogy az alak keze üres. A leggyakrabban előforduló variációhoz képest eltérő a figurák kéztartása is, a koszorút nem a magasba emelik, hanem kezüket leengedve tartják a Rák fölé.

²⁴ Hermann Thiersch munkájában, amely az Artemis Ephesia-ábrázolások első katalógusa, még az olvasható hogy a nőalakok pálmaágot tartanak a kezükben. Az újabb szakirodalomban azonban már a szobor pontos leírása szerepel. THIERSCH: i. m. 34–35; LINFERT, A. „Episesche Artemis”. In Bol, P. (szerk): *Forschungen zur Villa Albani IV*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1994, 352–354.

A következő típusnál a koszorún belül négy, vagyis jobb és bal oldalon, egymás mögött, középre fordulva, két-két nőalak szerepel, közöttük asztrológiai csillagjegyek szimbólumai jelennek meg. Ebbe a csoportba tartozik az A12, ahol a középső nőalakok közötti területen két jegy, a Rák és az Oroszlán osztozik, valamint az A18 és az A24, amelyeknél az Ikrek látható a centrális helyen. Az attribútumokat tekintve az A12-nél a középső két alak egy koszorút emel a két zodiákus jegy fölé, a másik kezükkel a mögöttük álló figura kezét fogják. A két szélső alak keze üres. Az A18 és az A24 esetén már sokkal érdekesebb a helyzet. Az előbbinél a középső kettő egy-egy meghajlított botot, a bal szélső egy kalászt tart, míg a jobb oldali keze üres. Az utóbbinál a bal oldalon, a középső egy meghajlított botot tart, a szélső pedig koszorút emel a Bika szarvai fölé. A jobb középső szintén botot tart a kezében, a másik kezét lefelé nyújtja, és úgy tűnik, hogy megmarkol vele valamit, ami vagy a ruhája, vagy valami, ami nehezen elkülöníthető a ruhája redőitől. A jobb szélső szintén egy meghajlított botot fog, de nem maga elé emeli, mint a társai, hanem vízszintesen, körülbelül a dereka magasságában tartja.

Ennek a csoportnak is van speciális esete, az A31, amelyen a csillagjegyek nem a nőalakok között, hanem a lábuk alatt, de a virágkoszorún belül helyezkednek el. A két középső alak egy botot, talán fáklyát tart a kezében. A két szélső a kezét magasra emeli, mintha a felettük lévő lánc gyöngyeit fognák.

Egy másik csoportot képeznek azok az ábrázolások, ahol a koszorún belül csak a négy nőalak látható,²⁵ míg a zodiákus szimbólumok a virágkoszorún kívülre kerültek. Az A30 (2. kép) esetében a két középső egy fáklyát vagy *thyrsost*²⁶ fog a kezében, a két szélső pedig egy-egy pálmaágot tart. A legtöbb nőalak, szám szerint hat, az A32-es számú szobron jelenik meg, ezek közül négyet a koszorún belülré faragtak, kettőt pedig a koszorún kívülre. A koszorún belül lévők a többi ábrázoláshoz képest kisméretű pálmaágot vagy kalászt tartanak a kezükben. A csillagjegyek a koszorún kívül, a karok mellett álló szárnyas nőalakok feje felett jelennek meg. A „külső” nőalakok egyik kezében pálmaág, a másikon egy-egy koszorú, a bal oldali a Rák és az Ikrek közé, a jobb oldali viszont az Oroszlán szimbóluma mellé emeli. Érdeemes megfigyelni a hajviseletüket: a fejük tetején olyan kontyot hordanak, amelyhez hasonló az évszak-szarkofágokon megjelenő Erósokon és szárnyas nőalakokon láthatunk.²⁷

Az A10-en és az A39-en szintén négy nőalak szerepel, azonban asztrológiai csillagjegyek szimbólumai nélkül. Az A10-es figurái különböző tárgyakat tartanak

²⁵ A30, A32.

²⁶ Az ephesosi prytaneionból előkerült A30-as és A31-es (4. kép) szobrokon a nőalakok kezében lévő tárgyat Miltner, az ásatás vezetője, *thyrsos*ként határozta meg. Véleményem szerint azonban az A30 esetén a tárgy megjelenéséből ez nem következik egyértelműen. A „*thyrsos*” szára meglehetősen rövid, alig-alig látszik ki a két nőalak keze alól, illetve a feje legalább annyira emlékeztet fáklyára, mint egy fenyőtobozra. Az A31(4. kép) esetén a két középső nőalak kezében – a mellkas sérülései miatt – csak egy bot látható. MILTNER, F.: „Die neuen Artemisstatuen aus Ephesos”. *Anatolia*, III, 1958. 21–31.

²⁷ HANFMANN, G. M. A.: *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1951, No. 336, Pl. 14; No. 470, Pl. 45; No. 471a, Pl. 47a; No. 496, Pl. 78.

a kezükben (jobbról balra haladva): az első koszorút és pálmaággat, a második egy kígyót(?), a harmadik egy meghajlított botot, és a negyedik egy pajzsot.²⁸

Az A39 esetén a középső két alak lefelé nyújtott kezében egy koszorút fog, a szélső alakok keze pedig üres. Ennél a szobornál azonban a jelenet kissé „kicsúszott” a koszorú határolta területről. Úgy tűnik, mintha a szobrot készítő mester egy kissé elszámította volna magát, és az alakokat – méretükhöz képest – meglehetősen kis helyre zsúfolta be. Az egész jelenet balra tolódott, így a bal szélső nőalak csak derékig látszik, és a többiek is legfeljebb a térdükig. Nem dönthető el, hogy eredetileg is így tervezte-e a kőfaragó a szobor elkészítését, vagy egyszerűen a helyszűke miatt látunk csak ennyit belőlük.

Néhány ábrázolás maradt hátra, amelyeket még speciális esetként sem lehet besorolni a fenti csoportok egyikébe sem. A B10-en két szárnyas nőalak jelenik meg a virágkoszorún belül, akik egy – a méretükhöz képest – hatalmas koszorút tartanak. Az A3-as szobron két nőalak látható koszorú és az asztrológiai jelek nélkül. A nőalakok a „mellek” két oldalán állnak, mozdulatuk a többi ábrázoláson előforduló kéztartáshoz hasonló, egyik kezüket ők is előre és fölfelé nyújtják. A Massiliából előkerült B13-as szobron három, egymás kezét fogó nőalak jelenik meg. A felsorolás végére az A4 szobor került, amely számos vonásában eltér az Artemis Ephesia kultuszszobor-másolatoktól. A nőalakok a mellkas felső részén, jobb és bal oldalt térdelnek, és egy-egy állatot etetnek vagy simogatnak. A jelenetet oroszlánfejek sora zárja le.

A különböző tárgyokról, amelyeket a nőalakok a kezükben tartanak, Stefan Karwiese készített összefoglalást²⁹ egy a kilétüket tárgyaló tanulmányában, azonban felismeréseiben több ponton eltér attól, amire én jutottam a tárgyak vizsgálata során. (I. és 2. táblázat).

Karwiese 14 olyan körplasztikát és felsőtesttöredéket sorol fel, amelyen megjelenik a koszorú a nőalakok kezében. A releváns ábrázolások átvizsgálása után azonban arra jutottam, hogy ebbe a csoportba valójában 17 tárgy tartozik.³⁰

²⁸ SCHÖRNER, H.: „Das junge Museum wächst: Carl Wilhelm Goettling in Griechenland”. In Geyer, A (szerk.): *1846-2006. 160 Jahre Archäologisches Museum der Universität Jena*, Jenaer Hefte zur Klassischen Archäologie VII, 2008, 23–45.

²⁹ Karwiese az összevetés elkészítésekor Thiersch és Fleischer katalógusszámait használta (zárójelben). A könnyebb összevethetőség kedvéért átírtam a mellékletben szereplő katalógus számaira. A2 (E 2), A15 (8), A18 (12) A20 (14), A21 (19), A22 (27), A24 (18), A26 (24), A28 (38), A34 (31), B3 (15), B4 (28), B10 (E56), F1 (21). A különböző katalógus számok összevetését lásd a 3. táblázatban. KARWIESE (1999): 61, 11. láb.

³⁰ A7, A12, A10, A15, A20, A21, A22, A24, A26, A28, A34, A39, B4, B3, B6, B10
Az eltérések több okból fakadnak. Az A10-es szobor nem volt ismert Karwiese tanulmányának készítése idején. A Friedrich Schiller Universität antik gyűjtemény kisművészettel foglalkozó részlegének kezelőjével, Dr. Dennis Graannel folytatott levelezéséből kiderült, hogy a szobor első publikálása 2008-ból való, illetve, hogy a múzeum munkatársain kívül mások nem ismerik ezt a szobrot. Hasonló a helyzet az A39-es szoborral, amelynek csak a létezéséről lehetett tudni. Az F1 eredetiségével komoly kétségek merültek fel, és legfeljebb a feje tekinthető ókori eredetűnek, ezért nem került be az elemzett szobrok közé. (SPINOLA, G.: „Torso del Belvedere e Artemide Efesina con testa antica di

A pálmaág esetében hasonlóan bonyolult a helyzet. Karwiese szerint 15 ábrázoláson³¹ láthatjuk, véleményem szerint viszont 14-en.³²

Összesítve a 30 nőalakos ábrázolás adatait: koszorú 18 esetben, pálmaág legalább 12, de legfeljebb 14 esetben látható, három vagy négy esetben meghajlított botot esetleg íjat, egy-egy ábrázolásnál pedig pajzsot, kígyót, búzakalászt és egy vagy két esetben *thyrsos* vagy fáklyát láthatunk a nőalakok kezében. Ehhez még hozzá kell számolnunk a B8-as fejtöredéket, amelyen a nőalak pálmaágot fog.³³ A két leggyakoribb díszítőelem, a koszorú és a pálmaág 11 esetben jelenik meg együtt a szobrokon.

Összefoglalva tehát többféle nőalak, többféle attribútummal: koszorú, pálmalevél, meghajlított bot vagy íj, kígyó, *thyrsos* vagy fáklya, pajzs, búzakalász; hol ketten, hol négyen, sőt hatan vagy esetleg csak hárman. Rengeteg a variáció, ez alapján tehát nem is olyan egyszerű meghatározni a kilétüket. Szárnyak, koszorú és pálmaágak egyszerre egy nőalakon? Nyilvánvaló, hogy elsőre Niké/Victoria jut róla eszünkbe, azonban, mint azt a következőkben látni fogjuk, az alakokat azonosítani közel sem ennyire egyszerű.

.....
 Faustina Minore”. In Conforti, C. – Funis, F. – De Luca, F. (szerk.): *Vasari. Gli Uffizi e il Duca, Firenze, Giunti*, 2011, 346.) Karwiese ennél óvatosabb álláspontot képvisel, amiben Thiersch és Fleischer is osztozik, mégpedig azt, hogy a szobornak – bár számos részét kiegészítették – egyes darabjai ókoriak is lehetnek. (THIERSCH: i. m. 26–33, Nr. 21; FLEISCHER: i. m. 76, 3. láb.) Az A12 szobor ugyan szerepel Karwiesénél, de koszorú nélkül, ami érthetetlen, hiszen Thiersch leírása is tartalmazza ezt az információt (THIERSCH: i. m. 4–5, Nr. 6, Taf, XXIII, 2.), és az A12-es körszobron jól látható a koszorú a nőalak kezében. Az A18-on és az A2-en jól láthatóan nem szerepel ez az elem, ennek ellenére Karwiese mégis azt állítja róla, hogy megjelenik rajta. A A7 és B6 szintén nem szerepel Karwiese összefoglaló táblázatában, annak ellenére, hogy mindkét szobor szerepel Thierschnél. (THIERSCH: i. m. 2, 141; Nr. 3, Nr. 28a, Abb. 3).

³¹ A9 (E13), A17 (10), A18 (12), A20 (14), A21 (19), A22 (27), A26 (24), A28 (38), A30 (E46), A32 (29), A34 (31), B3 (15), B4 (28), F1 (21), F3 (30)

³² A7(?), A9, A10, A17, A20, A34, B3, B4, A21, A22, A28, B6, A30, A32
 Az F1 mellett az F3 is kikerült a vizsgált szobrok közül, mivel a készítés technikája miatt nem valószínű, hogy ókori eredetű. (VORSTER, C.: „Torso der Artemis Ephesia”. In Knoll, K. – Vorster, Ch. – Woelk, Moritz (szerk.): *Katalog der antiken Bildwerke Band II 1, 2. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit*, München, 2011, 209. 6. végj.) Az A26-os szobornál Karwiese még a Thiersch-féle leírást használja, azonban, a nőalakok kezében nem jelenik meg pálmaág, viszont a két fa között állnak. (THIERSCH: i. m. 34–35; LINFERT, A.: „Epische Artemis”, In Bol, P. (szerk.): *Forschungen zur Villa Albani IV*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1994, 352–354.) Az A18-as szobor mellkasának bal oldalán látható nőalak kezében lévő tárgyat Karwiese pálmaágnak értelmezi, azonban annak a többi ábrázoláshoz képest eltérő megjelenése, mint ahogy azt Thiersch is értelmezi, sokkal inkább egy köteg búzakalászra (THIERSCH: i. m. 7.)

³³ A H1-es terrakotta kisplasztika esetén nem azonosítható pontosan, hogy van-e egyáltalán bármi a nőalakok kezében.

Nikék/Victoriák vagy Hórák?

A nőalakok azonosítására már korábban is történetek kísérletek, hol jobban, hol kevésbé alátámasztva azt. Hermann Thiersch, az első Artemis Ephesia-szobrokról szóló monográfiában meglehetősen következetlenül, többféle névvel illeti a mellkason megjelenő nőalakokat. Hol Hóráknak,³⁴ hol Nikéknek,³⁵ hol lányalakoknak (Mädchenfiguren),³⁶ hol szárnyas lányalakoknak³⁷ nevezi őket, leggyakrabban azonban a Hóra megnevezést használja. Lichtenecker Nikékként azonosította őket, és a hangsúlyt a nőalakok kilétének részletesebb magyarázata helyett inkább a szoborra kerülésük időpontjának meghatározására fektette.³⁸ Franz Miltner, az ephesosi *prytaneion*ból előkerült „szép” Artemis Ephesián (A30) (2. kép), illetve „kis” Artemis Ephesián (A31) (3. kép) látható négy nőalak közül a belső kettőt mint Hórákat, míg a külső kettőt mint Nikéket azonosította, azonban erre részletesebb magyarázatot nem adott. Hasonlóan vélekedik Deonna, azonban, azt ő sem részletezi, hogy milyen jellemzők alapján jutott arra, hogy az egyik nőalak Niké, míg a másik Hóra.³⁹

Peter Noelke az aphrodisiasi Aphrodité-szobrok vizsgálata kapcsán mutatott rá arra, hogy a Massiliából előkerült töredéken (B13) látható három egymás kezét fogó nőalak az aphrodisiasi Aphrodité szobráról „kerülhetett át” Artemis Ephesia szobrára, és Charisokként határozta meg őket. Ez a feltételezés azonban csak a B13

³⁴ THIERSCH: i. m.: 2. Nr.2 (A3); 3. Nr. 3 (A7); II. Nr.9 (A16); 20. Nr.14 (A20); 22. Nr.18 (A24); 23 Nr.19 (A21); 25. Nr.20 (A23); 26. Nr.21 (F1); 34. Nr.24 (A26); 36. Nr.27 (A22); 38. Nr.28 (B4); 40. Nr. 29 (A32); 51. Nr.30 (F3); 51. Nr.31 (A34); 54. Nr.38 (A28).

³⁵ Uo. 5. Nr.8 (A15); 12. Nr.10 (A17); 13. Nr.11 (A4); 21. Nr.15 (B3).

³⁶ Uo. 4. Nr. 6 (A12).

³⁷ Uo. 17. Nr. 12 (A18).

³⁸ A Niké mint ruhadísz *terminus ante quem*je a Kr. e. 2. századra tehető: a messénéi Damophón által, a lykosurai Despoina szentély számára készített, monumentális szoborhoz tartozó ún. „Despoina fátylon” megjelenő Nikék tekinthetők első ábrázolásnak. Lichtenecker véleménye szerint ezek a nőalakok már a Kr. e. 2. századot megelőzően megjelenhettek az Artemis Ephesia ábrázolásain. Két adattal támasztja alá állítását. Egyrészt Nemesis Pheidias által készített szobrának koronájára díszítésként fehér szarvasok és Nikék kerültek, itt minden bizonnyal arra a szoborra utal, amelyről Pausanias is ír. (Paus. I. 33,3). Másrészt, azt hogy az Artemis Ephesia egyik rokonszobrát, a Maiandros melletti magnésiai Artemis Leukophryénét egy, a Kr. e. 2. századból származó, felirat Νικητόρος-nak nevezi. Úgy vélte, hogy ennek az istennőnek olyan ábrázolásai lehettek, amelyen öt oszlopokon vagy talapzatokon álló Nikék kísérték. (LICHTENECKER: 104–108. IVM nr. 100.) Fleischer szerint Lichtenecker állítása nem támasztható alá ez utóbbi magyarázattal. Artemis Leukophryénének nem ismerjük a pontos megjelenését, eddig csak érmeábrázolásai kerültek elő, és azokon a feje mellett, kétoldalt, külön álló (pontosabban szólvá szálló) Nikék láthatóak. A Nikék tehát nem ruhadíszként, hanem az alaktól független kísérőként jelennek meg. Azok az érmék, amelyekre Lichtenecker hivatkozik, császárkoriak, vagyis nem tudjuk, hogy képileg mikor és milyen formában jelenhetett meg a győzelem görög istennője kísérőként a Maiandros melletti Magnésiai tisztelet istennő mellett. FLEISCHER: i. m. 144, Taf. 62–63.

³⁹ DEONNA, W.: „The Crab and the Butterfly: A Study In Animal Symbolism”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XVII, 1954/I–2, 60–62.

felsőtesttöredék vonatkozásában állja meg a helyét.⁴⁰ A legkülönösebb magyarázat Lilian Portefaix nevéhez fűződik, aki mint lelkeket azonosította őket.⁴¹

Az eddigi talán legrészletesebb értelmezési kísérlet a meghatározásukra Stefan Karwiese nevéhez fűződik, aki a nőalakok megjelenését Artemis Ephesia szobrának mellkasán Augustusszal hozza összefüggésbe. Az actiumi csata után, Octavianus Ephesos városából szervezte újjá Asia provinciát,⁴² Karwiese úgy véli, hogy ennek hatására a város legfőbb istene és tulajdonképpeni szimbóluma, Artemis Ephesia összekapcsolódik az uralkodó személyével. Az istennő a császár különleges védelmezője lesz, így az uralkodó személyes „*geniusai*”, a Victoriák az istennőre kerülnek.⁴³

Niké és Victoria is a győzelem perszonifikációi, eredetileg mint nagyhatalmú istenek kísérei jelennek meg.⁴⁴ A hellénizmus időszakától kezdve nemcsak istenek, hanem hadvezérek és uralkodók mellett is láthatóak.⁴⁵ Karwiese szerint ez Augustus alatt, pontosabban szólva az actiumi csata után annyiban módosul, hogy Victoria a császárral együtt ábrázolva nemcsak a katonai győzelmet jeleníti meg, amely

⁴⁰ NOELKE, P.: „Zwei unbekannte Repliken der Aphrodite von Aphrodisias In Köln”. *Archäologischer Anzeiger*, 1983/1, 127–128, Abb. 19.

⁴¹ PORTEFAIX, L.: „The Image of Artemis Ephesia – A Symbolic Configuration Related to her Mysteries?”. In Friesinger, H – Krinzinger, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen In Ephesos: Akten des Symposions, Wien 1995*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, 611–619.

⁴² Az actiumi győzelmet követően, a Kr. e. 30. év utolsó néhány hónapját Octavianus Ephesosban töltötte, ahol személyesen felügyelte Asia provincia újjászervezését. Jelenléte és az azt követő időszak hatalmas lendületet adott a város fejlődésének. Még ephesosi tartózkodása idején kezdődik meg egy naiskosból és egy pódiumból álló – Dea Roma és Divus Julius tiszteletének szentelt – ún. „Staatsaltar” építése, amellyel létrejött a város új, római központja. Kr. u. 11 és 23 között ennek az épületnek a közelében, egy 190 m hosszú, 3 hajós *basilica* épül, amelyet egy kétnyelvű felirat tanúsága szerint C. Sextillius Pollio felesége, Offilia Basa és a fiuk, Offilius Proclus emeltetett, és amelyet Artemisnek, Augustusnak, Tiberiusnak és a démosnak szentelnek. (IVÉ 16, 2018; KNIBBE, D. – BÜYÜKKOLANCI, M.: „Zur Bauinschrift der Basilica auf dem sog. Staatsmarkt von Ephesos”. *ÖJb*, LIX, 1989, 43–45.) A város pedig Augustus tiszteletére, az Artemision területén (?) egy Sebasteiont (Augusteumot) emeltet. (IVÉ 15. 1522). Azt, hogy valóban az Artemision területén lett volna a Sebasteion, többen vitatják. (PRICE, S. R. F.: *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult In Asia Minor*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 254.) Az Augustus uralkodásának idejéhez köthető építkezésekről bővebben: KARWIESE, S.: *Gross ist die Artemis von Ephesos: die Geschichte einer der grossen Städte der Antike*, Wien, Phoibos Verlag, 1995, 80–83.

⁴³ KARWIESE (1999): 73.

⁴⁴ Victoriát elsősorban a katonai sikerekhez, így Mars istenhez kötötték, amiről számos felirat tanúskodik. (BALTY, J. Ch.: „Victoria”. *LIMCVIII/1*, 1997, 237.) Nikét pedig Zeus, Pallas Athéné vagy olyan istenek mellett láthatjuk, akiknek legfőbb feladatuk egy-egy város védelme volt. Ez utóbbi illik Artemis Ephesiára is.

⁴⁵ KARWIESE (1999):71. A kettős Victoria ábrázolásról már Augustus előtt is van tudomásunk. A Kr. e. 90-es és 80-as évektől a hadvezérek előszeretettel használták legyőzhetetlenségük és hatalmuk kinyilvánításaként. Az egyik első forrásunk arra, hogy egy hadvezér két Victoriával, pontosabban szólva két, *tropaea*-t vivő Victoriával jelenik meg, Plutarchostól való, aki arról ír, hogy Caesar titokban Marius-szobrokat és győzelmi jelvényeket vivő Victoriákat készített. Plut. Caes. 6; BALTY: i. m. 238, 265, Nr. 344.

Augustustól kezdve mindig a császár személyéhez kapcsolódott,⁴⁶ hanem ennél sokkal többet. Hiszen ezzel a győzelemmel Victoria „*Kaisermacherin*”, vagyis „császár csináló” lesz, és ezáltal békét teremt a birodalomban.⁴⁷ Sőt a császárok mellett nemcsak a győzelem képviselőjeként szerepel, hanem olyan lényként is, aki a császár személyét földöntúli, égi szférába emeli.⁴⁸

Karwiese ezen a ponton kapcsolódott egy másik kutatáshoz, amely ugyan nem az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai elemzésével foglalkozott, mégis talán az egyik legfontosabb megfigyelést tette a nőalakok kilétével kapcsolatban.⁴⁹ Peter Hommel az ókori templomok oromzatszítésének szimbolikáját elemezte – elsősorban az érmeleletek alapján – és munkájában részletesen foglalkozott az ephesosi Artemisionnal is.⁵⁰ Számos, a nagy ephesosi istennő templomát ábrázoló érme maradt fent a császárkorból, ahol részletesen megfigyelhetők ezek a díszítések. A leggyakrabban előforduló motívumok a téglalap alakú nyílások, a nőalakok és egy korong. Ezek többféle variációban jelenhetnek meg, elrendezésük nem következetes, a nyílások száma egy és három között változik, a nőalakokból leggyakrabban kettőt ábrázoltak, a korong azonban mindig a *tympanon* közepén lévő nyílások felett látható. Előfordulnak olyan érmék, amelyekre csak a nőalakok kerültek nyílások nélkül, ugyanez lehetséges fordítva is, illetve díszítés nélküli oromzatokat is láthatunk.⁵¹ Az érméken megjelenő nyílásokat Hommel „égi kapuként” határozta meg, és úgy

⁴⁶ Augustus és Victoria személyének összekapcsolásáról röviden. BALTŰ: i. m. 238.

⁴⁷ KARWIESE (1999): 71–72. Niké/Victoria, mint „császár csináló” képi megnyilvánulásai azok az érmék, ahol Augustus portréját egy Niké/Victoria koszorúzza meg. Uo: 71. 75. láb. Victoria személyének összekapcsolódása Augustus és a későbbi császárok személyével többféle képi formában ölt alakot, különböző császárkori érméken, oltárokon láthatjuk őket, és különösen sokszor jelennek meg az ún. *statua loricaták* egyik díszítőelemeként.

⁴⁸ A győzelem megszemélyesítése mellett Nikének/Victoriának ismert egy sepulchrális funkciója, amely ugyan szintén a császárkorra kristályosodott ki, de a gyökerei sokkal korábbi időszakra nyúlnak vissza. Ebben a kontextusban olyan lényként jelennek meg, amelyek a lelket égi magasságokba emelik. KRANZ, P.: *Jahreszeiten Sarkophage: Entwicklung und Ikonographie des Motius der vier Jahreszeiten auf kaiserzeitlichen Sarkophagen und Sarkophagdeckeln*, Berlin, Mann, 1984, Nr. 63–74, Nr. 406; KARWIESE (1999): 70.

⁴⁹ Hommel a szentélyek és oromzatok szimbolikájának vizsgálata során alaposan elemezte az ephesosi Artemisiont is. (HOMMEL, P.: „Giebel und Himmel”. *Istanbuler Mitteilungen*, VII, 1957. 39–53.) Az első ilyen érme Claudius uralkodásának idejére datálható, a legtöbb fajtája Hadrianus idején készült, és az utolsó ilyen típus II. Valerianus idejéből ismert.

⁵⁰ Számos esetben, mint például az az ephesosi Artemisionnál is történt, nem maradt meg szinte semmi az oromzatsból, ezért az érméken megjelenő templomoromzatok alapján következtetett azok eredeti megjelenésére.

⁵¹ Az egyes variációkat lásd: HOMMEL: i. m. 42–43; KARWIESE (1999): 74. Anhang I. Magának az Artemisionnak az ábrázolása sem következetes az érméken, lehet distylos (KARWIESE, S.: *Die Münzprägung von Ephesos V*, Veröffentlichungen des Institutes für Numismatik und Geldgeschichte. 14, Wien, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik – Institut für Numismatik und Geldgeschichte – Universität Wien, 2012, nr. 634, 635), tetrastylos (Uo.: nr. 90, 91a, 92, 101, 102, 103, 104, 161–168, 260, 300, 476–478, 518, 636–639, 752–755, 839–841, 864, 981) hexastylos (Uo.: nr. 75, 105, 177, 203) oktastylos (Uo.: nr. 130, 171–176, 204, 205–218, 294–298, 320, 321, 407, 479, 480, 585, 594, 756, 757, 865, 866, 941, 982, 1020) is.

3. kép. A31. A „kis” Artemis Ephesia mellkasi része. Fotó: F. Tronchin.

véli, hogy ezeken keresztül történik meg az istennő *epiphániája*.⁵² A középső kapu mellett megjelenő nőalakokat a kapu őrzőiként,⁵³ a felette lévő korongot pedig a Holdként értelmezi.⁵⁴ Továbbá úgy véli, hogy ezek a nőalakok nemcsak az oromzaton, hanem magán az istennőn is megjelennek. Feltevése, amellyel teljes mértékben egyetértek, azon alapul, hogy az oromzaton ugyanúgy két nőlakot látunk, akik ugyanazt a mozdulatot teszik: egymással szembe fordulva az egyik kezüket magasra nyújtják, mint az ábrázolások többségén.

A kapu őrzőit Karwiese Nikével/Victoriával azonosítja. Feltételezései szerint a nőalakok Augustus idején jelennek meg az Artemis Ephesián, erre azonban nincs egyértelmű bizonyíték. Ha az érméket vesszük alapul, akkor is a legkorábbi Claudius idején készült, és az Artemis Ephesia-ábrázolások között pedig nem ismerünk olyat, amelyik egyértelműen Augustus uralkodásának idejére lenne datálható.

Karwiese magyarázata azért is tűnik nehézkesnek, mert az már az *Ilias*ból egyértelműen kiderül, hogy kinek a feladata volt az égi kapuk őrzése:

„Tárult most önként; csikorogva az ég kapusarka,
melyre ügyelnek az égi, olümposzi örök, a Hórák”⁵⁵

Ez alapján az oromzaton megjelenő nőalakokra a legkézenfekvőbb magyarázat⁵⁶ az, hogy a Hórák, hiszen ők azok, akik őrzik az égi kapukat, arról pedig bőven van adatunk, hogy ez a hagyomány még a császárkorban is tovább élt.⁵⁷

A szíriai, kis-ázsiai istennők esetén gyakran jelennek meg kísérő alakok, amelyeket az esetek többségében egyszerűen Nikéként/Victoriaként értelmeznek, azonban Hommel rámutatott, hogy a szárnyas vagy szárny nélküli kísérőknek a háttérben sokkal többféle alak jelenhet meg: Erősök, *geniusok* és bizonyos esetekben a *dioskurosok*⁵⁸ vagy épp Hórák is.

Az Artemis Ephesia-szobrokon is megjelennek ezek a kísérő alakok, leggyakrabban egy olyan jelenetben, ahol egy koszorút tartanak a Rák fölé. A mozdulat ugyanaz, mint amelyet az érmeábrázolásokon megjelenő oromzaton látunk. A különbség az, hogy a két nőalak között nem kaput, hanem az esetek többségében egy Rákot illetve egy esetben egy *Rankenfraut* láthatunk. Ha elfogadjuk azt, hogy a szobrok mellkasán és az oromzaton is ugyanaz látható, akkor nem csak a nőalakokat, hanem más díszítőelemeket is azonosítani lehetne egymással. Ez azonban azt jelenti, hogy a Rákot egyfajta kapuként kell értelmeznünk.

Az elmúlt közel 15 év Mithras-kutatásainak eredményei, és főként az általuk reflektorfénybe helyezett források lehetővé teszik a Rák csillagjegynek kapuként való

⁵² Hommel az oromzaton lévő nyílásokat égi kapuként határozta meg. HOMMEL: i. m. 30–40.

⁵³ HOMMEL: i. m. 46.

⁵⁴ HOMMEL: i. m. 47.

⁵⁵ Hom. Il. V. 749–750. (Fordította: Devecseri Gábor).

⁵⁶ HOMMEL: i. m. 46–47.

⁵⁷ Paus. V. 11,7; Lukian. sacr. 8; Eus. praep. ev. III. 11,38; HOMMEL: i. m. 47.

⁵⁸ HOMMEL: i. m. 45.

meghatározását. E források alapján fedezték fel, hogy a császárkori Mithras-misztériumok a kor asztrológiai szimbolikájával értelmezhetővé válnak, ugyanakkor, mivel ezek nem kifejezetten mithraikus írások, sokkal inkább középső- és újplatonista források, ilyenformán alkalmasak lehetnek a kor más vallási jelenségeinek kutatására is. Portefaix mutatott rá először, hogy Artemis Ephesia-szobrait nem a kontextusból kiragadva, hanem a Kr. u. 2–3. századi források tükrében kellene vizsgálni.⁵⁹

A legfontosabb az említett források közül Porphyrios, aki ugyan maga a Kr. u. 3. században (232/233–304) élt, munkájának fő forrásaként azonban Numénios⁶⁰ és követőjét, Kronioszt jelöli meg. Apameiai Numénios működése a 2. század második felére tehető, így Porphyriost megbízható forrásnak tekinthetjük az Artemis Ephesia szobrának ikonográfiai elemzésekor.

Porphyriosnál,⁶¹ de nem csak nála, hanem Macrobiusnál⁶² is, több helyütt olvashatunk a Rákról. Ezt a csillagjegyet a Bak csillagjeggyel egyetemben égi kapuként említik. Olyan kapuként, amelyen keresztül a lélek számára lehetővé válik a földi létbe való belépés és az onnan való távozás.⁶³ Porphyrios nemcsak a nap kapuiról, hanem annak őrzőiről is említést tesz, akiket ő szintén a Hórákként határoz meg.⁶⁴ Ebben a kontextusban szemlélve teljességgel világossá válik Hommel felvetésének jogossága, aki úgy vélte, hogy ugyanazokat a nőalakokat látjuk megjelenni az érméken látható Artemision oromzatán, mint az istennő mellkasán. Az oromzat közepére egy olyan kapu került, amelyet két, kezét magasra emelő nőalak őriz. Az istennő mellkasán két nőalak látható, akik egy koszorút emelnek a Rák fölé. A porphyriosi, pontosabban szólva a numéniosi értelmezésben az istennő szobrán megjelenő Rák kapuként jelenik meg, méghozzá a lelkek kapujaként, a nőalakok pedig e kapuknak az őrzőiként. Ez a jelentés sokkal direktbb formában nyilvánul meg az A9-es szobor mellkasán megjelenő ábrázoláson. A virágkoszorú által határolt területen belül, a két szárnyas nőalak között egy *Rankenfrau*, vagyis virágkehelyből kiemelkedő nőalak látható, a háta mögött egy holdsarlóval. (4. kép) A megszokott ábrázolásmódtól eltérően a figura nem csak derékig, hanem egészen combközépig kiemelkedik, azt az érzetet keltve, mintha most lépne elő, tulajdonképpen most születne meg a virágszirmok közül. A *Rankenfrau* ábrázolásokat az eddigi kutatások elsősorban a

⁵⁹ Portefaix elsősorban Porphyrios munkáját használta. A méhekkal, bikákkal és a holddal kapcsolatban számos fontos dologra mutatott rá, azonban meglepő módon az értelmezés során nem használta ki a porphyriosi szövegben rejlő összes lehetőséget. Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy az egész gondolatmenet Seiterle bikahere elméletének jegyében fogant, és ezzel a szerző önmaga korlátozta saját lehetőségeit. PORTEFAIX: i. m. 618–619.

⁶⁰ Porphyrios Numénios három helyen jelöli meg forrásként a *De antro nympharum*ban. Porph. Antr. 10, 21, 34.

⁶¹ Porph. Antr. 21, 22, 28.

⁶² Macr. Somn. I. 12,1.

⁶³ A két kapu elmélet, mint ahogy Porphyrios is említi a *De antro nympharum* 22-ben, már Platónnál is megjelenik Ér történeténél, azonban ott még két hasadékról van szó. (Plat. rep. 614c). Sőt a Proklosnál megmaradt Numénios-töredék egyértelműen utal arra, hogy a szerző itt a Platón Ér mítoszában megjelenő kapukra gondol.

⁶⁴ Porph. Antr. 27.

4. kép. A9. Artemis Ephesia Caesarea Maritimából előkerült szobra. A szerző fotója.

termékenységgel, újjászületéssel hozták összefüggésbe.⁶⁵ A Hold mint szimbólum a termékenységgel és a női nemmel függ össze,⁶⁶ az asztrológia rendszerében pedig a Rák uralkodó égiteste,⁶⁷ így utal a hozzá köthető zodiákus jegyre is. Azonban itt annál többről van szó, minthogy egy holdsarlóval helyettesítenék a Rák asztrológiai csillagjegy szimbólumát. Porphyrios szerint a Hold az, ami a keletkezés, a születés felett őröködik,⁶⁸ vagyis, ami itt megjelenik, az tulajdonképpen a lélek földi világba való lépésének pillanata, hiszen láthatjuk a kapu őrzőit, a születés felett őröködő Holdat és a születés pillanatát is. A szülés, születés szoros kapcsolatban áll

⁶⁵ A *Rankenfrau* ábrázolások értelmezési kísérleteinek összefoglalást lásd TURCSÁN-TÓTH: i. m. 180–183.

⁶⁶ LÁSZLÓ L. – NAGY L. – SZABÓ Á.: *Mithras és misztériumai*, Budapest, Kairosz kiadó, 2005, 127.

⁶⁷ Az asztrológia rendszerében a Rák uralkodó bolygója a Hold. Ptol. Tetr. I. 17; BARTON, T: *Ancient Astrology*, London – New York, Routledge, 1994, 108; BECK, R. *A Brief History of Ancient Astrology*, Oxford. Blackwell Pub., 2007, 85.

⁶⁸ Porph. Antr. 18.

Artemissel, akinek egyik elsődleges funkciója a terhes nők védelme, illetve a segítségnyújtás a szülésnél.⁶⁹ Artemis Ephesia egyik legnagyobb ünnepe az istennő születésnapja, amelyet *Thargélión* hónapjának 6. napján tartottak⁷⁰ – elképzelhető tehát, hogy az a típusú öltözet, amelyen a lelkek kapuját látjuk megjelenni, ehhez az ünnephez kapcsolódik.

*Cancer cur Ephesiae Dianae sacer*⁷¹

Menetreibus, aki elsőként írt összefoglaló munkát az istennő szobrairól, a nőalakokat Victoriaként értelmezte, és nem hozta összefüggésbe a leggyakrabban megjelenő csillagjegy-szimbólummal. Mégis érdemes röviden áttekinteni, hogyan értelmezte a Rák megjelenését, mert ő volt az, aki először vetette fel, hogy az istennő mellkasán lévő szimbólum kapcsolatba hozható az újplatonikusoknál megjelenő égi kapukkal.⁷²

Claudius Menetreibus,⁷³ jezsuita szerzetes, Francesco Barberini,⁷⁴ a későbbi VIII. Orbán pápa könyvtárosaként, az 1630-as években írta meg Artemis Ephesia – vagy az író szavaival szólva Diana Ephesia – szobrainak szimbolikájáról szóló művét.⁷⁵ A szerző valószínűleg alaposan ismerhette vizsgálatának tárgyát, hiszen ebben az időben két Artemis Ephesia-szobrot is őriztek Barberini bíboros antik gyűjteményében.⁷⁶ Egy egész fejezetet szentel a Ráknak, amelynek a bevezetőjében a Rákra

⁶⁹ TURCSÁN-TÓTH: i. m. 208–210.

⁷⁰ OSTER: i. m. 1709–1710.

⁷¹ Menetreibus i. m. 24.

⁷² „Idem apud Platonicos hominis ortum viamque designat: volunt enim animas per Cancris ianuam in humana corpora dimitti: et veluti Capricornum Deorum, sic Cancrum hominum portam vocant, quod per eam egredientes animae humanum in corpus transeant. Et haec ad nostrum emblemata aptari possunt secundum Physiologos, qui Lunare lumen naturae generationis, ac vitae praesesse volunt.” Menetreibus: i. m. 25. „Ugyanez, Platón követői szerint, az emberek eredetét és útját jelöli, azt állítják, hogy lelkek a Rák kapuján keresztül kerülnek be az emberi testekbe. Miképpen a Bakot istenek kapujának, így a Rákot az emberek kapujának hívják, mert rajta keresztül lépnek be a lelkek az emberi testükbe. És ezek alkalmazhatók a mi díszítményünkre is. A természettudósok szerint a hold fénye uralja a keletkezés természetét és az életet.” (A Menetreibus-idézeteket a szerző fordította.)

⁷³ VÖLKEL M.: *Römische Kardinalsbaushalte des 17. Jahrhunderts. Borgese-Barberini-Cbigi*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 74, Tübingen, Niemayer, 1993, 444, No. 242.

⁷⁴ A Barberinik minden valószínűség szerint az *ependytés*en megjelenő méhek miatt tartották fontosnak Artemis Ephesia szobrait, a család címerében ugyanis három méh látható, így a Barberinik gyűjtöttek mindent, aminek köze volt a méhekhez. NIELSEN M: Diana Efesia Multimammia. „The Metamorphoses of a Pagan Goddess from the Renaissance to the Age of Neoclassicism”, In HANSEN T. F. – POULSEN B.: *From Artemis to Diana. The Goddess the Man and Beast*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2009, 467–469.

⁷⁵ Menetreibus könyvét 1688-ban és 1699-ben is újra kiadták, az utóbbi esetben már Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum* című művének részeként.

⁷⁶ A Barberini-gyűjteményben őrzötteken kívül további négy szobor rajza jelenik meg a könyvben. Menetreibus: i. m. 9, 10, 58, 60.

mint asztrológia csillagjegyre utal.⁷⁷ Az ezt követő sorokban azonban nem egy konzisztens érvelést vagy értelmezést látunk, hanem inkább különböző egymás mellé helyezett állítások halmazát, amelyek többsége a rákot mint élőlényt vizsgálja, és kapcsolja Dianához, de még inkább a Holdhoz. Észrevette, hogy a rák Holdszimbólum és tudta, hogy Diana hold-istennő,⁷⁸ és a legkülönbözőbb forrásokból származó auktorhelyekkel érvel ezek mellett, összeszedve hogy a ráknak milyen szimbolikus jelentései lehettek. Kiemeli az égítést és a rák fizikai hasonlóságát,⁷⁹ összeveti a mozgásukat,⁸⁰ és az állat vedlését a Hold fázisaihoz hasonlítja.⁸¹ Sőt Maniliusra hivatkozva⁸² tesz egy gasztronómiai kitérőt is, amely szerint a rák íze együtt változik a Holddal.⁸³ Míg az égítettel való hasonlóságát hosszasan taglalja, addig közvetlenül Dianához csak a vadászat miatt kapcsolja a rákot.⁸⁴

⁷⁷ *Nam ut sub Leonis effigie Solem Mythologi cognoverunt, sic Aegyptii pro Luna Cancrum pingebant.* Menetreius: i. m. 24.

„Ahogy a mítoszmagyarázók az Oroszlán képe mögött a Napot ismerték fel, úgy az egyiptomiak a Hold helyett a Rákot ábrázolták.”

⁷⁸ Művében számos helyen utal a Hold és Diana kapcsolatára.

⁷⁹ „Quod eius a fronte protenduntur apices duo rotundi, et acuti firmi admodum, sub quibus duo cornua minora articulata, secundum Rondeletii observationem.” Menetreius: i. m. 24. „Mert a homlokából előrenyúlik két kerek nagyon éles és erős nyúlvány, amelyek alatt két kisebb ízelt szarv van, Rondelet megfigyelése szerint.” Rondelet, G.: *L'Historie Entière des Poissons*, 1558. 401. Rondelet a nagy tengeri pók (*maja squinado*, vagy ahogy nála szerepel, *cancer squinado*) leírásánál azt is megemlíti, hogy ezt a rákot láthatjuk Artemis Ephesia szobrain. Rondelet: i. m. 402. „Eius etiam corpus rotundum et compactum a Lunari sidere haud multum aberrat, praesertim dum chelas expandit: tunc enim Lunae corniculantis figuram quodammodo referre videtur. Cornua etiam inter praecipua Isidis symbola sunt: eique abiectissima insecta consecrata, ut illud Scarabeorum secundum genus, quod bicorne est.” Menetreius: i. m. 24. „Kerek és zömök teste nem sokban tér el a Holdtól, különösen, amikor kiterjeszti az ollóit, akkor idézi fel a Hold szarv alakú formáját. A szarvak Isisnek is kiemelkedő díszei, és neki szentelte az antikvitás a legalantasabb rovarokat, így például a szkarabeuszok második fajtát, mert kétszarvú.”

⁸⁰ „Praeterea ut Luna ob velocem cursum incidere videtur; sic Cancer fere solus e crustaceorum genere non natat, sed incedit.” Menetreius: i. m. 24. „Azontúl ahogy a hold gyors haladása miatt vonulni látszik, úgy a rák csaknem egyedüliként a héjas állatok fajtájából nem úszik, hanem vonul.”

⁸¹ „Longaevum est etiam animal: et quemadmodum Luna reviviscere videtur, ita Cancer crusta seu tegomento exuit, et statim revirescit; quod est a Physicis animadversum.” Menetreius: i. m. 24. „Az állat hosszú életű is, amely éppen úgy, ahogy Hold újraéledni látszik, úgy a rák a testének a héját, vagyis a (testének) takaróját leveti, és aztán tüstént megújul, ahogy ezt a természettudósok megfigyelték.”

⁸² Manil: II. 93–94.

⁸³ „Sed hoc praecipue ad rem facit (quod rerum naturalium scrutatores observarunt) Cancros vim Lunae sentire; ea crescente pleniores et probatoris saporis fieri; decrescente vero, minui: sicut et alia conchylia, ut canit Manilius Astronom.” Menetreius: i. m. 24. „Hanem ami a leginkább emellett szól, az az (amit a természet kutatói is megfigyeltek), hogy a rák érzi a Hold erejét – amikor az nő, kerekesebb lesz és kiváló ízű, amikor [a Hold] fogy, akkor mérete csökken, ugyanígy más osztrigák is, ahogy ezt Manilius *Astronomiája* írja.”

⁸⁴ „Accedit quod inter venatores annumerantur Cancrici: sub Dianae vero tutela omnes venatores fuere.” Menetreius: i. m. 24. „Továbbá a vadászok közé sorolják rákokat, márpedig minden vadász Diana védnöksége alá tartozott.”

A szimbólum szobrokra kerülésének két lehetséges magyarázatát említi. Az egyik az, hogy a Rák az okosság, vagy ebben a kontextusban inkább a tudás, jelképe a *mystések* számára, és ezért került Diana Ephesia nyakába. Ugyanakkor ebben maga is kételkedni látszik, hiszen külön kiemeli, hogy Golzius,⁸⁵ akitől ezt idézi, az állítást egyetlen auktorral sem támasztja alá.⁸⁶ A másik lehetséges magyarázatként a Rák és a Bak kapuit mutatja be, valamint hozzáteszi, hogy a természettudósok szerint a Hold fénye az élén áll a természet keletkezésének.⁸⁷ Érdekes, hogy ez utóbbi felvetést nem köti „Platón követőihez”, hiszen az, állítás, hogy „qui Lunare lumen naturae generationi, ac vitae preaesce volunt” emlékeztet Pophyrios azon soraira, ahol a keletkezés felett őrködő Holdról beszél.⁸⁸ A fejezet végén Menetreius a rák numizmatikai vonatkozását tárgyalja a bruttiumi érméken és Antonius Pius egyiptomi érméin.⁸⁹

Két nőalak több csillagjeggyel vagy csillagjegyek nélkül

A lelkek kapuja és a nőalakok Hóráként való értelmezése azokban az esetekben is érvényes lehet, amelyekben a jelenet a Rák és a két nőalak mellett, néhány további csillagjeggyel egészül ki.⁹⁰ Ezeknél az ábrázolásoknál inkább az kérdés, hogy a zodiákus jegyek hogyan módosíthatják az értelmezést. A választ a lelkek földi létbe való alászállásának folyamatában kell keresni, amire Macrobius is utal,⁹¹ azonban ennek a részletes kifejtése messzire vinne minket a tanulmány eredeti kérdésétől, így erre egy későbbi írásomban keresek majd választ.

Azoknál az ábrázolásoknál is számolhatunk ugyanezzel a jelentéssel, amelyekben a nőalakok a csillagjegyek nélkül jelennek meg.⁹² A zodiákus jegyek hiányának oka, legalábbis az A2-es, AII-es és B10-es esetén, a szobrok méretében keresendő. Mindhárom ábrázolás töredékesen maradt fent,⁹³ de az eredeti magasságuk nem

⁸⁵ Hubert Golzius (1526–1583) reneszánsz polihisztor.

⁸⁶ „Haud tamen omittendum duxerim, quod Golzius nullo citato auctore refert, Cancrum apud mystas prudentiam denotasse, et hanc ob causam e collo Dianae Ephesiae suspensum.” Menetreius: i. m. 25. „Mindazáltal úgy vélem, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, amit Golzius auktorok idézése nélkül állít, hogy a Rák a mystések között a tudást jelentette, ezért függött az ephesosi Diana nyakában.” Menetreius: i. m. 25.

⁸⁷ Menetreius: i. m. 25.

⁸⁸ Porph. Antr. 18.

⁸⁹ Bruttium területéről több olyan érme is ismert, amelyen egy rák látható egy istennő fejdíszeként. Ezt az istennőt azonban nem is annyira Dianával/Artemisszel, hanem sokkal inkább Amphitritével vagy Thétisszel azonosítható. POOLE R. S.: *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Italy*, London, Woodfall and Kinder, 1873, 332. Nr. 106111. Menetreius valószínűleg ismerhette ezeket az érmeket, s a rajtuk szereplő nőalakokat Dianaként értelmezhetette. A rák érméken való előfordulásáról bővebben lásd: DEONNA: i. m. 48–53.

⁹⁰ A21, A22, A28, B6

⁹¹ Macr. Somn. I. 12, 4.

⁹² A2, A3, AII, B10

⁹³ Az A2-es szobor, amelynek a feje hiányos 25 cm, az AII-es egy felsőtest az epandytés két sorával 11,5 cm és a B10-es felsőtest töredék 9 cm magas. TURCSÁN-TÓTH: i. m. 306, 319, 377.

haladhatta meg a 30, legfeljebb 40 centimétert. Az A16-os is hasonló méretű, mindössze 30 centiméter, és a készítő ebben az esetben is csak úgy tudta megoldani a nőalakok és csillagjegyek egyidejű szerepeltetését, hogy az előbbieket a koszorún kívülre helyezte. Elképzelhető, hogy a kisméretű szobroknál az alkotó a nőalakok vagy az asztrológiai csillagjegy szimbólumok egyikével utalt az eredeti jelentésre.⁹⁴

Az A7-nél azonban az asztrológiai jegyek hiánya nem magyarázható a magasságával, hiszen az a fej és lábfej nélkül is 77 centiméter. Ugyanakkor az A7-es számos más vonásában is eltér a „megszokott” Artemis Ephesia-ábrázolásoktól,⁹⁵ így ez esetben nemcsak a nőalakok megjelenése, hanem a szobor egészének értelmezése is további kutatást igényel.

Az A4-es körplasztika mellkasán szereplő két nőalak az istennő többi ábrázolásához képest, sajátágos elrendezésben látható. A figurák egy-egy állat előtt térdelnek, amelyeknek az orrát simogatják, esetleg etetik azokat. A bal oldali – egy ló – egyértelműen felismerhető, a másik azonosítása, a sérülések miatt, nehézségekbe ütközik, őzként, szarvastehénként vagy esetleg lóként határozzák meg. Az asztrológiai csillagjegyek szimbólumai ugyan megjelennek a szobron, de a nőalakoktól teljesen elkülönülve, így nem is értelmezhetők egy kontextusban.

Az *Ilias* szerint a Hórák, az égi kapuk őrzése mellett más feladatot is ellátnak, ők azok, akik gondoskodnak az Athéné és Héra szekerét húzó lovakról.⁹⁶ A *Metamorphoses*-ben is hasonló szerepben tűnnek fel, Phaethón szerencsétlen balesete előtt ők fogták be a lovakat a Nap kocsijába.⁹⁷ A szobron megjelenő, lovakat(?) etető, simogató nőalakok tehát az *Ilias* és a *Metamorphoses* sorai alapján, értelmezhetőek Hóráként. Sőt, ahogy a lelkek kapui őrzésének funkciója összhangba hozható Artemis szülést segítő aspektusával,⁹⁸ úgy az állatokról való gondoskodás utalhat az istennő *potnia théróni* minőségére.

Ha ezeket a megfejtéseket elfogadjuk, akkor arra kell még választ találni, hogy hogyan kell értelmezni a nőalakokat, ha kettőnél többen jelennek meg, kapcsolhatók-e a porphyriosi szöveg alapján megfejtett értelmezéshez vagy teljesen más magyarázatot kell találnunk a megjelenésükre.

Tíz olyan Artemis Ephesia-szobor ismert, amelyen kettőnél több nőalak szerepel a mellkason.⁹⁹ (i. táblázat) A Hórák esetén gyakori, hogy hármat vagy négyet jelenítsenek meg belőlük. Az első ismert ábrázolásuk, a Kr. e. 6. századra datált

⁹⁴ Két Artemis Ephesia-kultuszszobor másolat ismert, amelyen a csillagjegyek szimbólumai önállóan, a nőalakok nélkül jelennek meg, az A25-ös (Kos, Bika, Ikrek, Rák és Oroszlán) valamint a B7-es (Rák). A két ábrázolás közül, csak a B7 esetén feltételezhető, hogy a méret miatt hiányoznak a nőalakok.

⁹⁵ A „mellek” formája és elhelyezkedése, a virágkoszorú és az ependytés hiánya, a nőalakok, „Rankenfrau”, állatprotomék elhelyezkedése, a chitón testre tapadó áttetsző volta. A szobor leírását bővebben ld. TURCSÁN-TÓTH: i. m. 307.

⁹⁶ Hom. Il. 789–791. (Fordította Devecseri Gábor.)

⁹⁷ Ov. Met. 2, 118–120.

⁹⁸ TURCSÁN-TÓTH: i. m. 208–210.

⁹⁹ Nyolc esetben négy A10, A12, A18, A23, A24, A30, A31, A39, egy esetben három (B13) és szintén egy esetben hat (A32).

François-váza, amelyre hármat festettek.¹⁰⁰ A Hórák az ókori görögöknél elsősorban mint évszak-perszonifikációk jelennek meg. A számuk, az éghajlati viszonyok miatt, területenként eltérő volt, egyes vidékeken három, négy, de akár hét Hórát is ismerhettek. A négy évszakra osztott év, illetve ezek perszonifikációjának pontos és többé-kevésbé egységes ábrázolása a hellénizmus időszakára alakul ki.¹⁰¹

A nőalakokat a legtöbb kutató Nikéként (ill. Victoriaként) határozta meg. Ezeknek az istennőknek az ábrázolása esetén is előfordul, hogy egyszerre több jelenjen meg, kettő, sőt három is előfordulhat belőlük,¹⁰² azonban ennél több csak akkor látható együtt, ha épületek díszítőelemeiként szerepelnek.¹⁰³ Így a számuk alapján erősen kétséges, hogy az Artemis Ephesia szobrokon látható négy női figurában Nikét kellene felismernünk.

A nőalakok azonosításában fontos szerepet játszanak az attribútumaik, azonban az egyes szobrokon és felsőtesttörödékeken a kezükben tartott tárgyak eltérőek. Leggyakrabban pálmaágakat és koszorúk fognak, amelyről, mivel a nőalakoknak szárnyuk is van, Niké (Victoria) jut eszünkbe először, hiszen a győzelem istennője már a legelső képi ábrázolásain is ezzel a két attribútummal jelenik meg.¹⁰⁴ A koszorú ugyan értelmezhető kalász vagy virág koszorúként is, amely gyakran látható Hórák kezében, de a pálmaágat már sokkal nehezebb ezekkel az istennőkkel összefüggésbe hozni, csakúgy, mint Nikével azt a szokatlan formájú, meghajlított botot és a *thyrsost*, amelyet az Artemis Ephesia szobrok mellkasán szereplő nőalakok kezében látunk. Az utóbbi két tárgy azonban a Hórákkal együtt értelmezhetővé válik.

Az évszakokat megjelenítő istennők ábrázolása csak a hellénizmus idején rögzül és császárkorra is tovább öröklődik, de az attribútumaik már az archaikus és a klasszikus korban megjelennek. Míg a tavaszt virágokkal, a nyarat búzakaralással, az őszt gyümölcsökkel ábrázolják, addig a telet meleg öltözékekkel, Africa területén olajjaggal, valamint a télre jellemző tevékenységgel: a vadászattal.¹⁰⁵ Ez utóbbi esetben gyakran látjuk úgy, hogy a Tél a végein felhajló boton viszi a vadászszákmányt. Vajon elképzelhető, hogy ezek a meghajlított botok, amelyet az A10, A18 és A24 nőalakjai tartanak a kezükben, erre utalnának? Az értelmezést megnehezíti, hogy egy ábrázoláson belül a bot több nőalak kezében is megjelenik, így felmerül az a kérdés, hogy miért szerepelne a Tél többször is a szobron.

Miltner értelmezése szerint, a nőalakok az A30-as és A31-es szobron *thyrsost* tartanak a kezükben. Ez a különleges tárgy nem annyira a Hórákhoz, mint inkább Dionysoshoz köthető. A Hórákat azonban gyakran látjuk Dionysos kíséretében – az istenhez való kapcsolódásuk már rendkívül korán, a François-vázán tetten ér-

¹⁰⁰ HANFAMANN: i. m. 95.

¹⁰¹ HANFAMANN: i. m. 87–90; BORHY L.: *Pannóniai falfestmény*, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001, 31–32.

¹⁰² BALTY: i. m. 257, Nr. 265.

¹⁰³ BALTY: i. m. 257–258, Nr. 266–268.

¹⁰⁴ BALTY: i. m. 268; 242, Nr. 17; 244, Nr. 43; 247, Nr. 106; 250, Nr. 159; 260, Nr. 290; 261, Nr. 286.

¹⁰⁵ BORHY: i. m. 31.

hető.¹⁰⁶ Több olyan ábrázolás is ismert, ahol Dionysos egy *thyrsos*t fogva vezeti az istennőket, ám az is igaz, hogy a díszes bot nem látható a Hórák kezében. Ugyanakkor Niké nincs ilyen kapcsolatban Dionysossal, pontosabban szólva megjelenhet ugyan ő is Dionysos kísérőjeként, de ennek képi ábrázolása egészen jól körülhatárolható. Ezekben az esetekben mindig egyetlen Nikét láthatunk, amint egyik kezében egy tálát, másik kezében pedig egy kancsót tart.

A nőalakok számának és attribútumainak átvizsgálása során kiderült, hogy míg az előbbi szempont a Hórák-értelmezést erősíti, addig az utóbbi alapján nem azonosíthatóak egyértelműen. A helyzetet bonyolítja, hogy a pálmaág és a koszorú leggyakrabban azokban az esetekben fordul elő együttesen, ahol a két nőalak koszorút tart a Rák fölé. Tehát abban a jelenetben, amely a lelkek égi kapujaként azonosítható, és amely értelmezés összhangba hozható Artemis egyik legfontosabb aspektusával, a szülés segítésével. Ez az értelmezés még egy fontos pontra rávilágít, a nőalakokat nem önmagukban, hanem az asztrológiai csillagjegy szimbólumokkal együtt kell értelmezni, legalábbis azokban az esetekben mindenképpen, ahol együtt jelennek meg. A Niké-ábrázolások – ellentétben a Hórákkal – a zodiákus jegyekkel együtt nehezen értelmezhetőek.

Az eddigi vizsgálatok alapján a nőalakok kilétére csak azokban az esetekben adható egyértelmű válasz, amelyben a két nőalak a Rákkal együtt jelenik meg. Azoknál az ábrázolásoknál, amelyeken a Rákon kívül még további csillagjegyek láthatóak a két nőalak mellett, ez az értelmezés még módosításra szorul, azonban alapvetően nem változik. A többi kultuszszobor-másolat esetén sokkal bonyolultabb a helyzet. Szinte minden ábrázolásnál más-más zodiákus jegy csoport látható, amely alapvetően megnehezíti az értelmezést. Addig, míg nem találunk az egyes csillagjegyvariációk megjelenésének okára választ, a nőalakok meghatározása is bizonytalan marad. Bár kétségtelen, hogy az ábrázolások mellkasán leggyakrabban megjelenő jelenet fontos mérföldkő az Ephesosi Artemis-szobrok ikonográfiai elemzésében, a nőalakok kilétének teljes tisztázásához további kutatásokra van szükség.

Absztrakt

Jelen tanulmány az Artemis Ephesia szobrok mellkasán ábrázolt nőalakok azonosítását tűzte ki céljául. A női figurák ábrázolása nem egységes, számuk és attribútumaik eltérőek lehetnek. Nem alakult ki egységes álláspont a nőalakok kilétét illetően, legtöbbször – megjelenésük és a kezükben tartott tárgyak alapján – Nikéként/Victoriaként azonosítják őket. A korábbi kutatások egyik legnagyobb problémája, hogy kontextusukból kiragadva, önmagukban próbálták a nőalakokat értelmezni, annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nem önállóan, hanem egy vagy több csillagjeggyel együtt ábrázolták őket. A két elem egy közös „jelenetet” alkot, amelynek

¹⁰⁶ HANFMANN: i. m. 93.

a nőalakok és a csillagjegy szimbólumok számának függvényében eltérő variációi lehetnek. A jelenet leggyakrabban előforduló változata az ephesosi Artemision oromzatát ábrázoló érmék és Porphyrios *De antro nympharum*ának a lelkek utazására vonatkozó része révén értelmezhetővé válik. Ebben az összefüggésben vizsgálva a nőalakok Hórákként határozhatók meg.

Kulcsszavak

Artemis Ephesia, Hórák, Rák, Porphyrios, *De antro nympharum*

Abstract

The possible interpretations of winged women ornaments on the chest of Artemis Ephesia statues

*In the analysis of ancient goddesses, the study of the statues of Artemis Ephesia proves most exciting. A great number of monographs, articles, and books have been published on this topic, but many unsolved problems remain. One of the most frequently occurring ornaments on the Artemis Ephesia statues is the women with wings on the chest. No agreement has been reached on who these figures could be: they were interpreted as representations of Victoria/Nike, the Horae, or even as reborn souls. Former research on these elements analysed them separately from the astrological signs which also appear on the chest of the statues; we should, however, consider them as parts of one common scene. The most frequent variant is when two winged women figures hold a wreath above a Cancer. With the help Porphyry's *De antro nympharum* we can identify the Cancer as a gate, more exactly as the Gate of Souls, and the female figures as the guardians of these gates. Although the 'Gate of the Soul' is the most frequent variant of the scene, there are some other versions, too: two women with wings with more than one astrological sign (or without them), astrological signs without women, four women with wings with four or more astrological signs (or without them). Despite the variation of the scene, in most of the cases the woman figures can be classified as Horae on the basis of their numbers and attributes.*

Keywords

*Artemis Ephesia, Horae, Cancer, Porphyry, *De antro nympharum**

1. táblázat. Asztrológiai csillagjegyek és nőalakok

Katalógus szám	Nőalakok száma	♈	♉	♊	♋	♌	♍	♎	♏	♐	♑	♒	♓	Attribútumok					
														pálmaág	koszorú	bot	thyrsoz/fáklya	kalász	kígyó
A7	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A15	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-
A16	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A17	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A20	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A26	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A34	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
B3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x(?)	x	-	-	-	-
B4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A21	2	x(?)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A22	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
A28	2	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-
B6	2	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x(?)	x(?)	-	-	-	-
A12	4	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	-	-	-	-
A4	2	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
A18	4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	x	-
A23	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A24	4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x?	-	-	-
A30	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-
A31	4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	x	-	-	-
A32	6	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-
A2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A9	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-

2. táblázat. Nóalalakok Ephesosi Artemis mellikásán

K.sz.	Sz. ¹	Szárnnyak	Elhelyezkedésük	Mit tartanak a kezükben?	Egyéb
A2	2	szárnnyak nélkü(?)	koszorún (?) belül	Nem ismerhető fel.	-
A3	2	mindkettő szárnnyas	„mellek” mellett kétoldalt	Üres, egymás felé fordulnak, jobb kezüket a rozettás lánc fölé nyújtják.	
A4	2	szárnnyas	közvetlenül a ruha nyaki része alatt kétoldalt	A mellkas felső részén jobb és bal oldalt térdelnek, a bal oldalon a nóalalakok szemben egy ló, jobb oldalon szarvas(?) vagy óz esetleg ló, a nóalalakok simogatják az állatok orrát vagy etetik azokat.	
A7	2	mindkettő szárnnyas	koszorún belül	Egyik kezükben pálmaágot, a másik koszorút a tartanak a Rák fölé.	
A9	2	mindkettő szárnnyas	koszorún belül	Egyik kezükben pálmaágot tartanak, másik kezüket a magasba emelik.	
A10	4	mind a négy szárnnyas	koszorún belül	Jobbról balra haladva. koszorút, pálmaágot; kígyót(?) és egy pajzsot(?) fognak.	
A11	2	szárnnyak nélkü	a „mellek” felső során „ülve”	-	
A12	4	szárnnyak nélkü	koszorún belül	Egymás kezét fogják a középső kettő koszorút tart a Rák és az Oroszlán fölé.	
A15	2	mindkettő szárnnyas	koszorún belül	Szalaggal átkötött virágkoszorút tartanak a Rák fölé	A nóalalakok feje felett egy-egy állat
A16	2	?	a koszorú alatt a „mellek” két oldalán, egymással szemben	Egyik kezüket felemelik és olyan, mintha a Rákot határoló láncról lelógó 5 tojásformájú bojt egyikét fognák.	
A17	2	?	koszorún belül	Koszorút tartanak a Rák fölé.	
A18	4	három szárnnyas a jobb középső szárnnyak nélküli	koszorún belül	A középső kettő egy-egy meghajlított botot, a jobb szélső egy kalászt, míg a bal keze üres.	
A19	2	mindkettő szárnnyas	koszorún belül	n.a.	
A20	2	mindkettő szárnnyas	koszorún belül	Jobb kezükkel koszorút tartanak a Rák fölé, bal kezükben pálmaág.	
A21	2	szárnnyak nélkü	koszorún belül	Koszorút tartanak a Rák fölé, másik kezükben pálmaág.	Jobb oldalt fent a nóalalak feje mellett egy rozetta bal oldat egy kos fej.
A22	2	valószínűleg szárnnyas nóalalakok	koszorún belül	Koszorút tartanak a Rák fölé, másik kezükben pálmaág.	Sandrratt ábrázoláson fákllya van a szárnnyas nóalalakok kezében
A23	4	mind a négy szárnnyas	koszorún belül	A középső kettő egymás kezét fogja, és lefele tartják a kezüket, egy négyzet alakú elem fölé, amelyen - Jones szerint - a Mérleg jele látható.	

K.sz.	Sz. ¹	Szárnyak	Elhelyezkedésük	Mit tartanak a kezükben?	Egyéb
A24	4	Három biztosan szárnyas, a jobb középső is nagy valószínűséggel az, de nehezen kivethető, még a jobb minőségű képeken is.	koszorún belül	A bal középső egy meghajlított botot tart. A bal szélső koszorút a Bika szárvai fölél, a jobb középső egy botot tart a jobb kezében a bal kezét lefele nyújtja, és úgy tűnik, hogy fog vele valamit, ami vagy a ruhája, vagy valami, ami nehezen elkülöníthető a ruhája redőitől. A jobb szélső szintén egy meghajlított botot fog a kezében, de vízszintesen körülbelül a dereka magasságában.	
A 26	2	mindkettő szárnyas	koszorún belül	Egyik kezükkel koszorút tartanak a Rák fölél, a másikkal pálmaágot fognak.	
A28	2	mindkettő szárnyas	koszorún belül	Koszorút tartanak a Rák fölél, másik kezükben pálmaág.	Bal oldalt, egészen fent a nóáalak feje mellett egy kis méretű kos fej, jobb oldalt kis méretű skorpió.
A30	4	mindegyik szárnyas	koszorún belül	A középső kettő egy fáklját vagy thyrstost fog a kezében, a szélsők pálmaágot tartanak a kezükben.	
A31	4	mindegyik szárnyas	koszorún belül	A középső kettő egy botot tart a kezében, nem eldönthető, hogy mit ábrázol, mert eléggé kopott az ábrázolás, a két szélső kezében nincs semmi	
A32	6	mindegyik szárnyas	A koszorún belül négy, kettő az állatövi jegyek alatt, kétoldalt a karok mellett.	A koszorú által határolt területen belül lévőek egymás felé fordulva, pálmaágakkal a kezükben. A karok mellett lévő szárnyas nóalokok egyik kezében pálmaág, másik kezükkel koszorút tartanak, a bal oldali a Rák és az Ikrék közé, a jobb oldali az Oroszlán alá.	
A34	2	mindkettő szárnyas	koszorún belül	Egyik kezükkel koszorút tartanak a Rák fölél, másik kezükben pálmaág,	
A39	4	mind a négy szárnyas	koszorún belül	A két középső lefelé tartott kezében egy koszorút(?) tart.	
B3	2	talán mindkettő szárnyas	koszorún belül	Egyik kezükkel koszorút tartanak a Rák fölél, másik kezükben valószínűleg pálmaág.	erősen kopott
B4	2	mindkettő szárnyas	koszorún belül	Jobb kezükkel koszorút tartanak a Rák fölél, bal kezükben pálmaág.	
B6	2	szárnyak nélkül	A koszorún belül, térdtől fölfele látszanak.	A jobboldali válla felett megjelenik egy pálmaághoz hasonló elem, de nem kapcsolódik a kezekhez, a bal ez a rész sérült. A Rák feletti terület szintén sérült, talán a koszorú megjelenik, de a nóalokok lefelé tartják.	erősen sérült
B10	2	szárnyas	koszorún belül	Koszorút tartanak a kezükben.	
B13	3	szárnyak nélkül	koszorú belül	Egymás kezét fogják.	
I5	2(?)		?	?	
B8	2		nimbuszon	Az egyik kezében pálmaágot tart, a másikat a haj alá dugja.	A bal oldali látszik, a jobb oldalinak csak a szárnya maradt meg.

K.sz.	Sz. ¹	Szárnnyak	Elhelyezkedésük	Mit tartanak a kezükben?	Egyéb
H1	2		nimbuszon		
A1	0				
A5	0				
A6	0				
A8	0				
A13	0				
A14	0				
A25	0				
A29	0				
A33	0				
B1	0				
B5	0				
B7	0				
A35-A38	n.a.				
A40-A43	n.a.				
B2	n.a.				Erősen töredékes nem maradt meg az a rész, amelyen a „melletk” megjelennének.
B8	n.a.				fej
B9	n.a.				melltöredék
B11	n.a.				

¹ Sz. = Számuk

3. táblázat. Katalógusok

Katalógus szám	Kép	LIMC	Fleischer	Lichtenecker	Thiersch
Körszobrok					
A1	1.a-c	26	E 1	19	1
A2	2.a-b	27	E 2	-	-
A3	3.a-c	28	E 3	29	2
A4	4.a-c	86	E 58	30	11
A5	5	30	E 4a	-	-
A6	6.a-d	94	E 66	32	-
A7	7.a-b	32	E 6	18	3
A8	8.a-b	31	E 5		123
A9	9.a-b	39	E 13	-	-
A10	10	-	-	-	-
A11	11	40	E 14	31	5
A12	12.a-c	41	E 15	22	6
A13	13.a-b	-	-	-	-
A14	14.a-b	44	E 18	33	7
A15	15.a-f	45	E 19	25	8
A16	16	46	E 20	10	9
A17	17.a-d	47	E 21	8	10
A18	18.a-d	49	E 23		12
A19	19	50	E 24	27	161
A20	20.a-e	52	E 26	14	14
A21	21.a-c	58	E 31	3	19
A22	22.a-b	60	E 33	12	27
A23	23	62	E 35	5	20
A24	24	63	E 36	2	18
A25	25.a-b	67	E 40	6	23
A26	26	68	E 41	9	24
A27	-	93	E 65		39
A28	28	92	E 64	1	38
A29	29.a-d	73	E 45	-	-
A30	30.a-b	74	E 46	-	-
A31	31	75	E 47	-	-
A32	32.a-b	88	E 60	24	29
A33	33	-	-	-	-
A34	34.a-b	90	E 62	13	31
A35	-	98	-	-	-
A36	-	98a	-	-	-
A37	-	98b	-	-	-
A38	-	56	-	-	-
A39	50	33a	-	-	-
A40	-	35	E9	-	-

Katalógus szám	Kép	LIMC	Fleischer	Lichtenecker	Thiersch
A41	-	72a	-	-	-
A42	-	87a	-	-	-
A43	-	71	E44	15	-
Felsőtest töredékek					
B1	35	29	E 4	-	-
B2	36.a-b	34	E 8		4
B3	37	53	E 27	16	15
B4	38.a-b	61	E 34	11	28
B5	39	57	E 30	3	22
B6	40.a-b	65	E 38	17	28a
B7	41	66	E 39	23	-
B8	42	-	-	-	-
B9	-	79	E 51	4	35
B10	43	84	E 56	-	-
B 11	-		E 29a	-	-
B12	44.a-b	-	-	-	-
B13	-	87b	-	-	-
Alsótest töredékek					
C1	-	-	-	-	-
C2	-	33	E 7	-	-
C3	53.a-b	37	E 11	-	-
C4	-	42	E 16	-	-
C5	45.a-b	54	E 28	20	16
C6	46.a-c	55	E 29	21	17
C7	47	76	E 48	-	-
C8	48.a-b	83	E 49	5	-
C9	49	80	E 52		36
C10	-	81	E 53	4	37
C11	51	85	E 57	-	-
C 12	-	87	E 59	-	-
Polos és nimbus töredékek					
D1	55	91	E 63	1	32
D2	-	36	E 10	-	-
D3	71.a-b	38	E 12	-	-
D4	54	43	E 17	-	-
D5	-	48	E 22	-	-
D6	52.a-d	51	E 25	3	13
D7	-	64	E 37	-	-
D8	56.a-b	70	E 43	2	26
D9	57	77	E 49	5	34
D10	58.a-b	78	E 50	4	33
D11	59	82	E 54	-	-

Katalógus szám	Kép	LIMC	Fleischer	Lichtenecker	Thiersch
D12	-	97	E 69		26
D13			E 67		
D14			E68		
Hamisítványok					
F1	-	59	E 32	10	21
F2	-	69	E 42		25
F3	-	89	E 61	7	30
Bronz kisplasztikák és egyéb bronz tárgyak					
G1	60.a-b	130	E 82	-	41
G2	61	131	E 83	-	-
G3	62	132	E 84	-	-
G4	63.a-b	133	E 85		42
G5	72	135	E86		-
G6	-	134	E 87	-	-
G7	-	134a	-	-	-
Terrakotta kisplasztikák					
H1	64	99	E 88	-	-
H2	65	100	E 89	-	-
H3	66	101	E 90	-	-
H4	67	102	E 91	40	43
H5	68.a-b	103	E 92	34	44
H6	-	104	E 93	35	45
H7	69	104a	E 94	36	46
H8	-	105	E 95	37	47
H9	70	106	E 96	41	
H10	73	107	E 96a	-	-
H11	74	108	E 97	-	-
H12	75	109	E 98	-	-
H13	76.a-b	111	E 99	44	49
H14	77.a-b	112	E 100	-	-
H15	-	110	E 98a	-	-
H16	78	113	E 101	42	50
H17	79.a-b	114	E 102		51
H18	-	115	E 102a	-	-
H19	-	116	E102b	-	-
H20	-	117	E 102c	-	-
H21	-	118	E 102d	-	-
H22	80	119	E 103	-	-
H23	81	120	E 104	-	-
H24	83	121	E 105	-	-
H25	84	122	E 106	-	-
H26	-	127	E 107	38	-

Katalógus szám	Kép	LIMC	Fleischer	Lichtenecker	Thiersch
H27	-	128	E 108	39	-
H 28	-	129	E 109		
H 29	-	112a	-	-	-
H30	-	123	-	-	-
H31	-	124	-	-	-
H32	-	125	-	-	-
H33	-	126	-	-	-
H34	-	128a	-	-	-
H35	-	128b	-	-	-
H36	-	129a	-	-	-
H37	-	129b	-	-	-
H38	-	129c	-	-	-
Reliefek					
I1	85	1	E 70	-	-
I2	86.a-b	2	E 71	-	57
I3	89	3	E 72	-	58
I4	-	4	E 73	-	-
I5	90	5	E 74	-	59
I6	91	6	E 75	-	-
I7	92.a-b	7	E 76	-	-
I8	93	8	E 77	-	-
I9	-	9	E 78	-	-
I10	-	10	E 79	-	-
I11	-	11	E 80	-	60
I12	-	12	E 81	-	-
I13	-	13	-	-	-
I14	-	14	-	-	-
I15	-	14a	-	-	-
Agyaglámpások, agyagpecséték					
J1	-	15	E 110	-	54
J2	-	17	E 111	-	53
J3	-	18	-	-	-
J4	-	19	E 112	-	-
J5	-	20	E 113	-	52
J6	-	21	E 114	-	101